

Daniel Szałankiewicz

Przemiany krajobrazu kulturowego we wschodniej części Beskidu Niskiego¹

1. Wstęp

Dotyychczas ukazało się wiele opracowań zajmujących się Beskidem Niskim zarówno pod względem przyrodniczym, jak i ekonomicznym czy społecznym. Mimo tak licznych badań, jest to nadal atrakcyjny teren dla studiów geograficznych. Z uwagi na zachowany w krajobrazie charakter kulturowego pogranicza szerokie pole działania ma tutaj geografia kultury. Szczególnie dzisiaj, w dobie kultury masowej niwelującej wszelką różnorodność, ważne staje się zwrócenie uwagi na mozaikę kulturową tego regionu.

„Geografia kultury zajmuje się pochodzeniem, rozmieszczeniem i znaczeniem tych elementów kultury, które kształtują krajobraz”². Ta dziedzina geografii wywodzi się od antropologicznej koncepcji kultury i różni się od niej skalą - główny nacisk kładzie na stosunki zachodzące między środowiskiem a człowiekiem. Takie elementy, jak czas, człowiek, przestrzeń i ziemia oraz ich wzajemne powiązania stanowią zasadniczy przedmiot rozważań geograficznych, szczególnie z zakresu geografii kultury. Nauka ta ocenia wzajemne oddziaływania między kulturą a krajobrazem, zajmuje się grupami i wytworami kulturowymi w aspekcie ich historycznego rozwoju oraz „dostarcza podstaw dla podziału globu na regiony i subregiony kulturowe”. Szczególną uwagę zwraca na rolę człowieka, który użytkuje i przekształca środowisko przy użyciu różnorodnych środków kulturowych mających na celu zaspokojenie jego potrzeb i życzeń³.

W wyniku przekształcania przez człowieka krajobrazu naturalnego powstaje określony krajobraz kulturowy. W charakterystyczny dla siebie sposób odzwierciedla on kulturę, która go stworzyła. Analizowanie wizualnych świadectw kultury może wiele powiedzieć o dawnej przeszłości badanego obszaru. Materialne świadectwa dostarczają również wielu informacji o pochodzeniu, rozprzestrzenianiu się i rozwoju kultur. Krajobraz kulturowy podlega nieustannym zmianom w czasie i przestrzeni⁴.

Tematem tego opracowania jest próba przedstawienia krajobrazu kulturowego i jego przemian we wschodniej części Beskidu Niskiego. Przedmiot badań zawiera wiele elementów mniej lub bardziej powiązanych ze sobą. Większość rozważań geo-

graficznych odnosi się do trzech głównych aspektów krajobrazu: struktury osadniczej, charakteru użytkowania ziemi i architektury. Spośród wymienionych wyżej wyjątkowo silnych doznań wizualnych dostarcza różnorodność stylów architektonicznych, typów budowli, a szczególnie niepowtarzalność obiektów sakralnych powstałych w różnych kręgach kulturowych. Na terenie objętym opracowaniem występują świątynie chrześcijańskie wiernych obrządku łacińskiego, prawosławnych i grekokatolików oraz domy modlitwy zielonoświątkowców. Pamiątką po wyznawcach judaizmu są ruiny synagog. Zjawisko zlewania się tradycji kulturowych, obrządków religijnych i stylów architektonicznych jest charakterystyczne dla stref pograniczy⁵. Bez wątpienia takim kulturowym pograniczem są całe Karpaty. Ich pograniczność przejawia się nie tylko na płaszczyźnie materialnej, lecz - co ważniejsze - również w sferze duchowej.

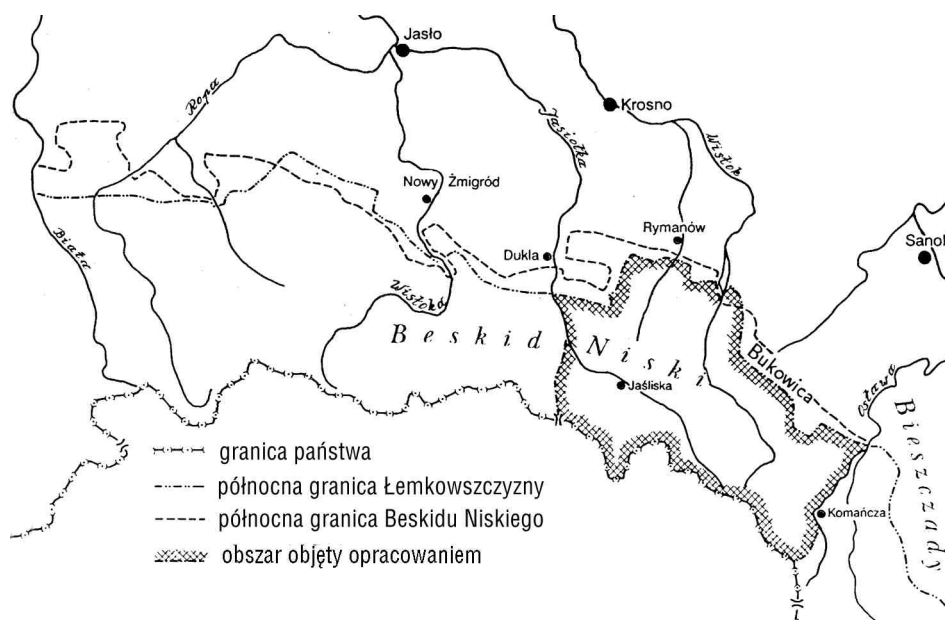
Granice obszaru objętego opracowaniem stanowi na zachodzie dolina Jasiołki wzdłuż drogi międzynarodowej E 371 (Preszów-Rzeszów), od Przełęczy Dukielskiej do Trzciany, a na południu granica państwowa ze Słowacją od Przełęczy Dukielskiej do przełęczy nad Radoszycami. Na wschodzie biegnie ona od przełęczy nad Radoszycami doliną Osławicy po Rzepedź. Granica północna ma charakter etniczny i oddziela dawny żywioł łemkowski od polskiego. Granice Łemkowszczyzny przyjęte są tutaj za R. Reinfussem⁶. Łemkowskimi wsiami granicznymi są Rzepedź, Puławy, Wisłoczek, Bałucianka, Zawadka Rymanowska. W opracowaniu uwzględniono także miasta: Duklę i Rymanów, w celu przedstawienia odmienności krajobrazu kulturowego w strefie granicznej Łemkowszczyzny (ryc. 1).

2. Zasiedlanie wschodniej części Beskidu Niskiego

W ciągu XI-XIII w. nastąpiło ustabilizowanie się politycznej granicy polsko-ruskiej na Jasiołce i Wisłoku. Do lat 1340-1349 dorzecze Sanu i górnego Wisłoka należało do Rusi. Według M. Parczewskiego⁷ przebieg granicy polsko-ruskiej w Karpatach był następujący: od głównego wododziałowego grzbietu Karpat, na wschód od Przełęczy Dukielskiej, zmierzała ona na północ wzdłuż środkowego biegu Jasiołki, na wysokości Wietrzna wkraczała na obszary gęsto zasiedlone w okresie plemiennym, rozcinając w połowie tereny osadnicze tzw. skupiska jasielsko-sanockiego, dalej biegła przez niezasiedlone Pogórze Strzyżowskie.

Jak widzimy, polityczna rubież w sposób całkowicie sztuczny przecięła dosyć gęsto zaludnione już w okresie plemiennym ziemie jasielsko-sanockiego skupiska terytorialnego. Świadczy to o wytworzeniu jej dopiero w trakcie walk między państwowych. Na przeciwległych krańcach wspomnianego skupiska powstały ok. XII w. nowe grody: Biecz - najstarsze w dorzeczu górnej Wisłoki polskie centrum zarządzania oraz Sanok - leżący już na terenie Rusi⁸.

W czasie kształtowania się politycznej granicy polsko-ruskiej obie strony przystąpiły do zasiedlania swoich terenów. Polscy osadnicy przybyli z zachodu i północy,

Ryc. 1.

Obszar objęty opracowaniem na tle Beskidu Niskiego.

z terenów nadwiślańskich, które były w X i XI w., jak na owe czasy, dość mocno zasiedlone. Główne kierunki osadnictwa wczesnośredniowiecznego wyznaczały szlaki handlowe oraz rzeki Wisłoka i Jasiołka, wzdłuż których w górę ich biegu kierowali się osadnicy.

Początkowo ziemie Podkarpacia były w całości własnością panujących. Dzięki nadaniom przeszły one na rzecz klasztorów oraz znaczniejszych rodów szlacheckich. Nowi właściciele lokowali osady na prawie polskim.

Na terenie Rusi Czerwonej miejscowości zakładano na prawie ruskim. Po inkorporowaniu tych terenów do Polski prawo ruskie zostało w 1435 r. formalnie zniesione przez Władysława Jagiełłę⁹.

Po przyłączeniu Rusi Czerwonej do Polski pojawiła się w nomenklaturze nazwa ziemi sanockiej, która jako odrębna jednostka administracyjno-rządowa ze starostą na czele wchodziła w skład województwa ruskiego¹⁰. W granicach ziemi sanockiej znajdował się wówczas również teren objęty tym opracowaniem.

Po zakończeniu działań wojennych rozpoczął się następny etap kolonizacji Podkarpacia. Bazę wyjściową dla kolonizacji przyłączonych obszarów stanowiły zasiedlone wcześniej tereny powiatu bieckiego. Początkowo osadnictwo postępowało wzdłuż traktów handlowych¹¹.

W połowie XIV w. w dolinie Jasiołki pojawia się Dukla¹². Na obszarze późniejszej Łemkowszczyzny nad Jasiołką i górnym Wisłokiem wzmiankowane są: Hryciowa Wola (dzisiejsza Daliowa), Jaśliska, Wisłoczek, Surowica¹³. W drugiej połowie XIV w. powstało także Deszno nad Taborem.

15 marca 1376 r. Władysław Opolczyk pozwala Mikołajowi, synowi Reimanna, na założenie miasta Rymanowa. Od imienia księcia miało się ono nazywać „*Ladislauia*”. Jednak pierwotna nazwa nie utrzymała się, a miasto wzięło nazwę od imienia swego osadźcy. Wpływ na to zapewne musieli mieć osadnicy niemieccy¹⁴.

Wszystkie wyżej wymienione miejscowości powstały na prawie niemieckim i są wynikiem osadnictwa polskiego z częściowym udziałem elementu niemieckiego i ruskiego¹⁵.

Prawo niemieckie od początków XIV w. zaczyna wypierać prawo polskie i ruskie. Lokacje osad na tym prawie dominowały do końca XV w. Było ono stosowane wyłącznie w drugim etapie osadnictwa beskidzkiego (od połowy XIV w.). Wiele osad, które były założone wcześniej na prawie polskim bądź ruskim, przenoszono na prawo niemieckie.

Obok wielkich majątków szlacheckich na terenach ziemi sanockiej powstawały także własności duchownych. Nad Jasiołką były to dobra biskupów przemyskich obrządku łacińskiego. Do wcześniej posiadanych dóbr biskupich dołączyły m.in. Jaśliska, Królikowa (dzisiejszy Królik Polski) i Daliowa, które w 1434 r. nadał biskupstwu przemyskiemu Władysław Jagiełło¹⁶. Pod koniec XV w. zaczyna samorzutnie powstawać Trzcianka (dzisiejsza Zawadka Rymanowska), dla której przywilej zezwalający na lokowanie wsi na prawie wołoskim wydał ok. 100 lat później biskup Jan z Targowiska.

Wraz z pierwszymi lokacjami osad na prawie wołoskim rozpoczyna się kolejny etap osadnictwa na tych terenach, który zwany jest przez R. Reinfussa¹⁷ kolonizacją wołosko-ruską. Kolonizacja ta jest związana z migracjami wołoskimi, których początki sięgają wczesnego średniowiecza. Wołosi przybyli na opisywane tereny z Półwyspu Bałkańskiego.

Tereny Beskidu Niskiego były w omawianym okresie bardzo słabo zaludnione, co nie przynosiło ich właścicielom oczekiwanych korzyści. Czyniono zatem starania o osadzenie na tych trudnych do gospodarowania terenach pasterzy wołoskich. W rozpoczętej na większą skalę w pierwszej połowie XV w. akcji kolonizacyjnej wzięli udział Rusini. Osiedlali się oni na obrzeżach gór i przenikali do wcześniej zasiedlonych wsi polskich. W głębi gór zakładali wsie „na surowym korzeniu”, co oznacza, że miejsca na zabudowania i pola uprawne uzyskiwało się po wykarczowaniu puszczy. Wraz z nimi osiedlali się także wołoscy pasterze. Zostali oni zasymilowani przez przeważających licznie Rusinów - przyjęli ich język, osiadły tryb życia oraz gospodarkę rolną¹⁸.

Największe nasilenie osadnictwa na prawie wołoskim przypada na drugą połowę XV w. i pierwszą połowę XVI w. Jednocześnie lokowano osady również na pra-

wie niemieckim. W dorzeczcu Osławy powstaje w roku 1441 wieś Radoszyce. Pierwszy raz jej nazwa występuje w 1361 r., gdy Kazimierz Wielki przyznaje braciom Piotrowi i Pawłowi z Węgier tereny nad górnym Wisłokiem i Osławicą. Nad górną Jasiołką pod datą 1454 mamy wzmiankę o lokacji na prawie niemieckim przez biskupa Mikołaja osady Iwanschowka, która od końca XV w. znana już jest jako Wola Jaślińska; z niej wyodrębniła się w 1537 r. Wola Wyżna¹⁹.

Przy szlaku handlowym z Rymanowa przez Jaślińska na Węgry (zwanym także traktem węgierskim) samorzutnie zaczęły powstawać około 1470 r. Szklary²⁰. Status prawny tej wsi, leżącej w dobrach biskupów przemyskich, określony został dopiero w 1527 r. Wtedy to Szklary otrzymują prawo wołoskie. W drugiej połowie XV w., również przy drodze z Rymanowa na Węgry, powstaje Bałucianka, a w pobliżu Wołuszowa (dziś nie istnieje), natomiast przy trakcie dukielskim właściciele Dukli - Kobyłańscy zakładają Tylawę²¹.

W pierwszej poł. XVI stulecia powstaje nad Jasiołką Trzciana. Niewiele później od Trzciany, na terenach należących do biskupów rzymskokatolickich z Przemyśla, powstaje Kamionka, a następnie na południe od Jaślińsk lokowane są Czeremcha i Lipowiec oraz nad górną Jasiołką - Wola Wyżna. W drugiej poł. XVI w. powstają Nowa Królikowa (tj. Królik Wołoski) - położona na południe od wcześniej lokowanej Antiqua Królikowa (Królika Polskiego) - oraz Rudawka Jaślińska²².

Na początku XVI w. dowiadujemy się o Zyndranowej, która - podobnie jak wzmiankowany w latach 50. tego wieku Barwinek - była wsią prywatną. Natomiast własnością królewską był położony przy samej granicy z Węgrami Jasiel, założony na prawie wołoskim w połowie XVI w.

W XVI w. znacznie zaludniły się także tereny nad górnym Wisłokiem: w 1526 r. powstaje Moszczaniec, a w połowie tego stulecia lokowane są Polany Surowiczne, Darów i Wernejówka, pojawiają się także wzmianki o Tarnawce i Zawojach²³. Dwie ostatnie miejscowości obecnie już nie istnieją. W 1572 r. powstają Puławy. W dorzeczcu Osławy w 1512 r. powstaje Komańcza. Później na jej gruntach lokowane są kolejne wsie, m.in.: Dołżyca (1548), Jawornik (1546), Czystohorb (1524). W 1526 r. lokowano Rzepedź.

3. Obiekty sakralne w krajobrazie wschodniej części Beskidu Niskiego

Każdy przekształcony krajobraz jest odbiciem kultury jego mieszkańców. We wschodniej części Beskidu Niskiego istnieją materialne dowody świadczące o niegdyśszej mozaice tradycji kulturowych, stylów architektonicznych i wyznań religijnych (ryc. 2). Różnorodność ta jest typowa dla pograniczy kulturowych. Wytwory kulturowe, jakimi są obiekty sakralne, pojawiły się wraz z przybyciem na opisywane tereny grup ludzi, którzy byli wyznawcami różnych religii. W średniowieczu, w tej części Karpat, doszło do zetknięcia „dwóch odrębnych obrządków chrześcijańskich, a za-

Ryc. 2.
 Obiekty sakralne we wschodniej części Beskidu Niskiego.

razem dwóch sięgających starożytności tradycji: łacińskiej, zracjonalizowanej i trzeźwej myśli Zachodu, i bizantyjskiej, skłonnej do mistyki i kontemplacji tradycji chrześcijańskiego Wschodu”²⁴. Granice wyznaniowe pokrywały się wtedy z granicami etnicznymi. Polacy byli wiernymi obrządku rzymskokatolickiego, a przybyli z kolejną falą osadniczą Rusini byli wyznawcami prawosławia.

3.1. Kościoły rzymskokatolickie

Po wcieleniu Rusi Czerwonej do Polski Kazimierz Wielki starał się zaprowadzić na przyłączonych terenach chrześcijaństwo obrządku łacińskiego. Religia ta jest obecnie

dominującym wyznaniem we wschodniej części Beskidu Niskiego. Rzymskokatolickie obiekty sakralne - kościoły - stanowią dominantę w krajobrazie kulturowym nie tylko opisywanego tutaj terenu.

Kościół składa się z nawy - części przeznaczonej dla wiernych oraz z prezbiterium - części świątyni mieszczącej ołtarz i przeznaczony dla duchowieństwa. Są to budowle drewniane, jak i murowane. Murowany kościół znajduje się w Jaśliskach. Został on zbudowany na miejscu wcześniejszego drewnianego w latach 1724-1750 w stylu późnobarokowym. Jest to budowla jednonawowa z prezbiterium skierowanym na południe. W ołtarzu znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej Jaśliskiej, Królowej Nieba i Ziemi.

W niedalekim Króliku Polskim znajduje się drewniany kościół z lat 1751-1756. Świątynia jest orientowana (zwrócona prezbiterium w kierunku wschodnim); konstrukcji zrębowej są prezbiterium i nawa, natomiast wieża znajdująca się nad kruchtą jest konstrukcji słupowo-ramowej. Do prezbiterium przylega murowana siedemnastowieczna zakrystia, będąca pozostałością poprzedniego kościoła.

Drewniany kościółek rzymskokatolicki znajduje się także w Komańczy. Wzniesiony został w latach 1949-1950. Innym miejscem w Komańczy, związanym z katolicyzmem obrządku łacińskiego, jest klasztor sióstr nazaretanek, który powstał w okresie międzywojennym. Od 25 października 1955 r. do 26 października 1956 r. w klasztorze przebywał internowany Kardynał Stefan Wyszyński, prymas Polski. Tutaj Prymas opracował Wielką Nowennę przed Milenium Chrztu Polski i odnowienie Jasno-górskich Ślubów Narodu Polskiego.

W Dukli i Rymanowie znajdują się kościoły murowane. Świątynia w Rymanowie zbudowana została w latach 1779-1781 w stylu późnego baroku, natomiast w Dukli znajdują się dwa kościoły rzymskokatolickie: parafialny z lat 1764-1765 i bernardynów z 1775 r. w stylu barokowym fundacji Wandalina Mniszcha, ówczes-

Kościół przy klasztorze OO. Bernardynów w Dukli (fot. M. Świrad).

snego właściciela Dukli. W ostatnich latach powstały małe kościoły w Barwinku, Czystohorbie i Moszczańcu.

Obok wymienionych świątyń nabożeństwa w obrządku łacińskim odprowadzane są również w dawnych cerkwiach. Do tego celu użytkowane są obiekty w Tylawie, Bałuciance, Woli Niżnej, Radoszycach, Wisłoku Wielkim oraz w Zawadce Rymanowskiej.

Nad Trzcianą, już na zachód od doliny Jasiołki, położone jest miejsce zwane „Puszcza”. Miejsce to jest związane z żyjącym w XV w. św. Janem z Dukli, który przebywał tutaj jako pustelnik. Był on franciszkaninem, a potem bernardynem. Pobyt pustelnika upamiętnia dzisiaj murowany kościółek pochodzący z lat 1906-1908, wybudowany na miejscu wcześniejszego ufundowanego przez Marię Amelię Mniszchową w 1769 r. W pobliżu znajduje się domek pustelnika.

3.2. Kościół unicki i prawosławie. Cerkwie w krajobrazie Beskidu Niskiego

19 października 1596 r. na synodzie w Brześciu Litewskim ogłoszono połączenie Kościoła katolickiego z prawosławnym w Polsce. Pomysł unii Kościoła katolickiego z prawosławnym wyszedł z kilku źródeł. Papież Grzegorz XIII widział w niej sojusz przeciwko islamowi; popierał ją król Zygmunt III i kanclerz Jan Zamojski, którzy widzieli w niej zabezpieczenie przed wpływami moskiewskimi. Idea unii znalazła gorących orędowników również wśród jezuitów, w tym i polskich, z Piotrem Skargą na czele. Mimo to wśród duchowieństwa polskiego większość episkopatu - z wyjątkiem biskupów kresowych - nie była zainteresowana zjednoczeniem Kościołów. Ze strony prawosławia za unią opowiedzieli się władcy: lwowski, łucki i włodzimierski. Unia brzeska nie była pierwszą próbą połączenia Kościołów, lecz ona pierwsza przetrwała aż do czasów obecnych. Na jej mocy Kościół Wschodni w Polsce uznał dogmaty katolickie i prymat papieża, zachował odrębną liturgię, hierarchię, kalendarz i prawo kanoniczne.

W 1720 r. odbył się w Zamościu synod greckokatolicki. Zaszły zmiany w wyglądzie cerkwi: ikonostas nie był konieczny, zaczęto stawiać boczne ołtarze. Strój duchowieństwa miał być taki jak w Kościele rzymskokatolickim. Kościół unicki coraz wyraźniej zaczął oddalać się od prawosławia, przybierając własne cechy.

Do 1947 r. grupą etnograficzną, która dominowała liczebnie na obszarze objętym opracowaniem - jak i na terenie całego Beskidu Niskiego, zachodnich Bieszczadów oraz części Beskidu Sądeckiego - byli Łemkowie. Istnieją trzy główne teorie ich pochodzenia. Większość badaczy polskich (m.in. K. Dobrowolski, R. Reinfuss) opowiada się za teorią migracji pasterzy wołoskich. Koczownicza ludność pasterska z Półwyspu Bałkańskiego (Wołosi) przemieszczała się wzdłuż łuku Karpat w poszukiwaniu nowych pastwisk. Z terenów, przez które przechodzili, przyłączyła się do nich ruska ludność rolnicza. W Beskid Niski i Sądecki osadnictwo wołosko-ruskie nadciągnęło ze wschodu przez tereny Bieszczadów²⁵. Wołosi podobnie jak Rusini byli wyznania

prawosławnego, dlatego proces asymilacji obu grup przebiegał łatwo i szybko. Według tej teorii Łemkowie są najdalej na zachód wysuniętą grupą górali ruskich, która ukształtowała się w wyniku długich procesów historycznych i kolonizacyjnych. Fakt ten mogą tłumaczyć słowa Chaloupeckiego²⁶, że „kolonizacja nosi charakter etniczny tego regionu, z którego bezpośrednio przybywa”. W tym przypadku będą to położone na wschód od Beskidu Niskiego ziemie ruskie, przez które przechodzili w swej wędrówce pasterze wołoscy i skąd napłynęła za nimi fala osadnictwa rolniczego²⁷.

W okresie międzywojennym Łemkowszczyzna stała się terenem walki politycznej między „Starorusinami - Lemkami” a zwolennikami orientacji ukraińskiej. Konflikt ten nie oszczędził nawet życia religijnego. Chcąc zaprotestować przeciw pro-ukraińskiej agitacji greckokatolickich duchownych, Łemkowie zaczęli masowo przechodzić na prawosławie. Wydarzenia te są określane jako „wojna religijna w górach”²⁸. Początek masowym przejściom na prawosławie dała w latach 1926-1927 tzw. schizma tylawska. Przyczyną przejścia była zmiana w słowach Liturgii dokonana przez nowoprzybyłego księdza. Zwrot „...i wsiech was, prawosławnych krestian” zmienił na „...i wsiech was, prawowiernych krestian”²⁹. Gdy po uwagach parafian ksiądz nadal używał zmienionego tekstu, 16 listopada postanowiono, że cała Tylawa oraz sąsiednia Trzyciana przejdą na prawosławie. Prawosławni nie mieli własnej świątyni, ponieważ cerkwie w Tylawie i Trzycianie pozostały własnością Kościoła unickiego. Usiłowali siłą odebrać cerkwie lub ich wyposażenie, np. „4 sierpnia 1927 r. miał miejsce tzw. »babski napad« na plebanię w Tylawie, podczas którego paroch o mało nie stracił życia”³⁰. Zmiana wyznania przez mieszkańców Tylawy pociągnęła za sobą inne miejscowości. Na prawosławie przeszło wtedy ok. 20 tys. Łemków³¹.

Aby zahamować przechodzenie na prawosławie, utworzono w 1934 r. dla Łemków wyznania greckokatolickiego Apostolską Administrację Łemkowszczyzny. Została ona wyodrębniona z diecezji przemyskiej i obejmowała dziewięć dekanatów, w skład których wchodziło 118 parafii (309 wsi, ok. 140 tys. wiernych)³². Jej istnienie oparte było na dwóch publiczno-prawnych aktach:

- konwencji Stolicy Apostolskiej z Rządem RP z 1934 r. oraz na
- dekrete Świętej Kongregacji dla Kościołów Wschodnich z dnia 10 lutego 1934 r.³³

Apostolska Administracja Łemkowszczyzny podlegała bezpośrednio Watykanowi, a więc uniezależniła się od unickiej metropolii lwowskiej kierowanej przez Andrzeja Szeptyckiego, duchowego przywódcę ukraińskiego ruchu narodowego. Pierwszym administratorem mianowany został Mikołaj Nahoriańskij, kapelan wojska polskiego, który jednak nominacji nie przyjął. W tej sytuacji urząd został powierzony Bazylemu Maściuchowi. Zgodnie z umową Watykanu z rządem polskim zamieszkał on w Rymanowie Zdroju. Po jego śmierci (zmarł 12 marca 1936 r.) przez ponad sześć miesięcy Kurią Apostolskiej Administracji zarządzał tymczasowo na prawach wikarego kapitulnego ksiądz Jan Polański. 13 lipca 1936 r. na administratora mianowany został Jakub Medwecki. Za jego urzędowania siedziba Apostolskiej Administracji została przeniesiona z Rymanowa Zdroju do Sanoka. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny działała do 1947 r.³⁴

Budynek cerkwi, zarówno unickiej jak i prawosławnej, znajduje się na miejscu godnym - zwykle na wzniesieniu. Teren przycerkiewny (tzw. cmentarz cerkiewny) otoczony jest kamiennym lub drewnianym ogrodzeniem. Budynek cerkwi łemkowskiej zazwyczaj jest: trójdzielny (składa się z prezbiterium, nawy i babińca), drewniany, konstrukcji zrębowej i orientowany, tzn. prezbiterium zwrócone jest w kierunku wschodnim. W Beskidzie Niskim występują także cerkwie murowane, lecz na Łemkowszczyźnie są one zjawiskiem wtórnym w stosunku do cerkwi drewnianych.

Wśród cerkwi łemkowskich można wyróżnić kilka ich typów. W tym opracowaniu oparto się głównie na typologii R. Brykowskiego³⁵. Autor zalicza do cerkwi łemkowskich także obiekty murowane, mimo że są one wytworem wtórnym w stosunku do cerkwi drewnianych. Cerkwie występujące we wschodniej części Beskidu Niskiego można podzielić na następujące typy: południowo-wschodni (warianty wieżowy i bezwieżowy), północno-zachodni (wariant młodszy) oraz powszechny (schyłkowy, wariant polski).

Cerkwie typu południowo-wschodniego (wariant bezwieżowy) występują na wschodniej Łemkowszczyźnie, w dolinie Osławy. Są one trójdzielne, drewniane, konstrukcji zrębowej. Zrąb wszystkich trzech podstawowych części świątyni ma tę samą wysokość. Cerkwie te nie posiadają wież. Zamiast nich występują baniaste, pozorne wieżyczki sygnaturkowe posadowione na jednokalenicowym dachu przykrywającym wszystkie trzy części budynku. Na terenie objętym opracowaniem takie cerkwie znajdują się w Komańczy i Rzepedzi. Cerkiew w Komańczy wybudowano w latach 1800-1803 jako parafialną świątynię greckokatolicką. Natomiast cerkiew w Rzepedzi powstała w 1824 r.³⁶

Na wschodniej Łemkowszczyźnie występuje również wariant wieżowy cerkwi typu północno-wschodniego. Świątynie te odróżniają się od cerkwi wariantu bezwieżowego obecnością nad babińcem niskiej wieży słupowo-ramowej. Takie cerkwie występują w Wisłoku Wielkim (powstała w latach 1850-1853), Radoszycach (1868) oraz w Zawadce Rymanowskiej (1855-1856). Świątynie tego typu znajdowały się jeszcze w Jaworniku, Moszczańcu, Woli Wyżnej.

W Bałuciance znajduje się cerkiew o bryle charakterystycznej dla Łemkowszczyzny zachodniej i środkowej. R. Brykowski³⁷ określa ten typ jako północno-zachodni, a świątynia w Bałuciance reprezentuje jego wariant młodszy - powstała prawdopodobnie w 1820 r. Cerkwie tego typu charakteryzują się planem trójdzielnym o zróżnicowanej wysokości poszczególnych części budowli (prezbiterium jest najniższe). W porównaniu z wariantem starszym cerkwi typu północno-zachodniego nawa pozostaje nadal najszerzą częścią budowli, ale jest nieco wydłużona, podobnie jak babińiec. Nad babińcem występuje wieża o pochyłych ścianach.

W Daliowej znajduje się cerkiew (powstała w 1933 r.), która swoją bryłą nawiązuje do wzorów budownictwa huculskiego. Styl „huculski” był propagowany przez zwolenników kierunku ukraińskiego jako „styl narodowy”. Świątynie budowano zwykle na planie krzyża greckiego (równoramiennego). W bryle cerkwi dominuje centralnie posadowiona kopuła. Podobną bryłę miała nieistniejąca cerkiew w Kamionce.

Cerkiew w Króliku Wołoskim (fot. M. Świrad).

Murowanymi cerkwiemi są świątynie w Tylawie (data budowy - 1787 r., w 1879 r. została powiększona o wieżę) oraz w Trzcianie (1811-1814). R. Brykowski³⁸ zalicza je, razem z budowlami drewnianymi, do cerkwi typu powszechnego, schyłkowego (wariant polski). Ściany wszystkich podstawowych części cerkwi są jednakowej wysokości i przykryte są osobnymi dachami. W zewnętrznej bryle dominuje, podobnie jak w większości cerkwi typu „północnego”, wieża posadowiona nad babińcem.

W niedalekim Króliku Wołoskim znajdują się ruiny cerkwi charakterystycznej dla kierunku łacynizującego³⁹. Powstała ona w latach 1843-1845, jest budowlą dwudzielną, bezwieżową o jednym wspólnym dachu z trzema ośmiobocznymi wieżyczkami. Inne murowane cerkwie znajdują się jeszcze w Woli Niżnej (zbudowana w 1812 r.) oraz w Zyndranowej. Ta ostatnia powstała w latach 1983-1985. Ciekawą historię ma nowa cerkiew greckokatolicka w Komańczy. W 1963 r. stara cerkiew została odebrana unitom i przekazana nielicznym wyznawcom prawosławia. Nabożeństwa greckokatolickie odprawiano gościnnie, przez ponad 20 lat, w kościele rzymskokatolickim. Gdy w 1985 r. przystąpiono do budowy unickiej świątyni, władze nie zgodziły się na całkiem nowy budynek. Do Komańczy przeniesiono wtedy drewnianą cerkiew z podsanoickich Dudyńców, którą ustawiono na wysokich, murowanych fundamentach. Budowę ukończono w 1988 r.⁴⁰

Cerkiew w Zyndranowej (fot. M. Świrad).

W Lipowcu na północnych stokach Karpat istniała cerkiew (powstała na początku XVIII w.) reprezentująca typ określany mianem południowego, charakterystyczny dla terenów obecnej wschodniej Słowacji. Był to jedyny po polskiej stronie przykład „klasycznej”, stylowo czystej cerkwi łemkowskiej.

Część dawnych cerkwi jest obecnie użytkowana jako świątynie rzymskokatolickie. Ma to miejsce w takich miejscowościach, jak: Bałucianka, Radoszyce, Rzepedź, Tylawa, Wisłok Wielki, Wola Niżna i Zawadka Rymanowska. Użytkowana na nabożeństwa prawosławne jest świątynia w Komańczy oraz nowo wybudowana cerkiew w Zyndranowej. Grekokatolicy natomiast korzystają z cerkwi w Komańczy, do której dochodzą m.in. mieszkańcy Czystohorbu, Radoszyc, Rzepedzi i Smolnika⁴¹.

3.3. Wyznawcy judaizmu i ich domy modlitwy

Żydowskie domy modlitwy określa się pojęciami: „synagoga”, „bożnica”; domy modlitwy chasydów nosiły nazwę sztiblech. Po hebrajsku synagoga nazywa się Bat Kneset (lub Bat ha-Kneset). Synagoga jest dla Żydów miejscem nauki i modlitwy, nie jest natomiast świątynią. Jedyna świątynia znajdowała się w Jerozolimie, a od czasu jej zburzenia w 70 r. n.e. kult świątynny został zniesiony. Synagoga jest zwrócona w stronę Jerozolimy. Kierunek, w którym znajduje się Święte Miasto, wskazuje umiesz-

Ruiny synagogi w Rymanowie (fot. M. Świrad).

czona na wschodniej ścianie (mizrach) tablica lub inny symbol. Na tej ścianie znajduje się zamknięta i okryta zasłoną (parochet) nisza Aron ha-kodesz (Święta Arka). Przechowuje się w niej zwoje ręcznie przepisywanego na pergaminie Pięcioksięgu. Na środku znajduje się podwyższenie - bima, z której odczytuje się fragmenty Tory i głosi naukę⁴². Najstarsze wzmianki o Żydach na Podkarpaciu pochodzą z poł. XIV w. i dotyczą Sanoka. W Rymanowie po raz pierwszy o obecności Żydów dowiadujemy się w 1567 r. W rejestrach podatkowych jest mowa o siedmiu rodzinach izraelskich⁴³. Mieli tutaj swoją gminę wyznaniową, synagogę i kirkut (cmentarz). W XVII w. zdominowali handel w Rymanowie, głównie winem przywożonym z Węgier. Ponadto handlowali pieprzem, rodzynekami, szafranem i imbirem. Zajmowali się także lichwą⁴⁴. W 1765 r. tutejsza gmina izraelska liczyła 1015 Żydów, co stanowiło 42,8% całej ludności Rymanowa⁴⁵. Na przełomie XVIII i XIX w. Rymanów stał się ważnym ośrodkiem myśli i nauki chasydzkiej. Stało się to za sprawą słynnego cadyka Menachema Mendla oraz jego ucznia i następcy Cwi Hirsza⁴⁶. W 1886 r. miasto liczyło 3 262 mieszkańców, w tym 1 391 Żydów (42,6 %).

Drugim dużym skupiskiem ludności żydowskiej na omawianym obszarze była Dukla. Tutejsi Żydzi, podobnie jak rymanowscy, zajmowali się głównie handlem winem. W 1880 r. w Dukli mieszkało 2 410 Żydów, co stanowiło 80,1% wszystkich mieszkańców⁴⁷. Dukielscy Żydzi posiadali synagogę zbudowaną w 1758 r. na miej-

scu wcześniejszej drewnianej oraz dwa cmentarze. Pod koniec XIX w. z fundacji barona Hirsha założona została szkoła żydowska. Do dziś budynek ten jest potocznie nazywany „bursą żydowską”⁴⁸.

Inną miejscowością, w której mieszkali Żydzi, były Jaśliska. Początkowo właściciele Jaślisk - biskupi przemyscy - czynili starania o zachowanie rzymskokatolickiego charakteru miasteczka, przykładowo w roku 1608 biskup Pstrokoński wydał zarządzenie zabraniające Żydom dzierżawienia placów i domów. Jedynie w dni jarmarków i targów mieli oni pozwolenie na handel. Po okresie prosperity w drugiej połowie XVII w. zaczyna się powolny upadek Jaślisk, który spowodował złagodzenie zakazu osiedlania się Żydów. W połowie ubiegłego stulecia zakaz ten został anulowany przez władze austriackie. W 1880 r. mieszkało już tutaj około trzydziestu rodzin żydowskich.

Bożnica w Rymanowie zbudowana była w XVII w., natomiast obiekt z Dukli pochodzi z 1758 r. Obie budowle od czasów ostatniej wojny pozostają w ruinie⁴⁹.

3.4. Domy modlitwy zielonoświątkowców w Beskidzie Niskim

W latach 1966-1970 przyjechało na te tereny, m. in. do wyludnionych Puław i Wisłoczka⁵⁰, około 60 rodzin Polaków wyznania zielonoświątkowego z terenów Śląska Cieszyńskiego, głównie z Zaolzia. W 1981 r. nowi osadnicy zarejestrowali nowy związek religijny pod nazwą Protestantka Wspólnota Regionu Bieszczadzkiego. Zmienił on w 1988 r. nazwę na Ewangeliczną Wspólnotę Zielonoświątkową, pod którą występuje obecnie. Domy modlitwy zielonoświątkowców - podobnie jak i innych wyznań protestanckich nazywane zborami - są tutaj reprezentowane przez dwa obiekty w: Puławach i Wisłoczku. Wystrój zborów jest nieistotny dla spraw wiary. Umieszczony na ścianie krzyż nie jest przedmiotem kultu, lecz symbolem chrześcijaństwa. Miejsce ołtarza zajmuje pulpit do wygłaszania kazań, a całą salę wypełniają ławki dla wiernych⁵¹.

4. Zakończenie

Na przestrzeni wieków we wschodniej części Beskidu Niskiego wykształcił się swoisty obszar kulturowego pogranicza, którego szczególną cechą było przenikanie się odrębnych obrządków i wyznań. Wraz z pierwszymi osadnikami pojawiły się materialne wytwory ich religii. Dla celów kultowych przystąpiono do budowy kościołów i cerkwi. Szkic ten obejmuje tereny, na których w ubiegłych wiekach zdecydowaną przewagę mieli wierni Kościoła Wschodniego, dlatego też w krajobrazie dominowały wtedy cerkwie. Kościoły rzymskokatolickie znajdowały się w miastach oraz na obrzeżach terenów zamieszkałych przez ludność ruską. Udana ekspansja prawosławia na trudniejsze do gospodarowania obszary górskie zawdzięcza swój sukces pasterzom wołoskim, którzy również byli wiernymi Kościoła Wschodniego. Dodatkowo

ta wyznaniowa mozaika została wzbogacona przez wyznawców judaizmu - Żydów, którzy pojawili się na omawianych terenach w XVII w.

Od początków XVIII w. aż do lat dwudziestych i trzydziestych XX w. krajobraz kulturowy analizowany przez pryzmat różnorodności wyznaniowej nie ulegał większym zmianom. Analizując ówczesny stan rozmieszczenia poszczególnych obiektów, można określić zmienność krajobrazu w przestrzeni w kierunku południe-północ. Zmienność ta jest wynikiem zróżnicowanego zasiedlenia omawianego terenu. W głębi Beskidu Niskiego mieszkali prawie wyłącznie Rusini (enklawę osadnictwa polskiego stanowiły Jaśliska), wyznawcy obrządku bizantyjskiego. Na północnych obrzeżach tego regionu, w miejscach łatwiejszych do gospodarowania przeważali Polacy - wierni Kościoła rzymskokatolickiego. W miastach duży odsetek stanowili Izraelici. W XX w., w okresie międzywojennym, część grekokatolików przechodzi na prawosławie. We wschodniej części Beskidu Niskiego żyją wtedy obok siebie katolicy obrządku łacińskiego, unicy, prawosławni i wyznawcy religii mojżeszowej. Kres temu wyjątkowemu obszarowi kulturowemu dały wydarzenia II wojny światowej i późniejsze przesiedlenia ludności lemkowej.

Synagogi w Dukli i Rymanowie popadły w ruinę. Część opuszczonych cerkwi zamieniono na kościoły katolickie, część została zniszczona, a niektóre pełniły inne funkcje, np. były przeznaczane na magazyny. W drugiej połowie XX w. pejzaż wyznaniowy wzbogacony został o zbory przybyłych w te strony zielonoświątkowców. Powróciła też część przesiedlonych Łemków, którzy na nowo zaczęli użytkować niektóre cerkwie.

We współczesnym krajobrazie występują kościoły rzymskokatolickie, cerkwie prawosławne i unickie oraz domy modlitwy zielonoświątkowców. Obiekty te są wykorzystywane do celów religijnych. O wyznawcach judaizmu, współtworzących niegdyś ten swoisty konglomerat kulturowy, świadczą jedynie ruiny synagog.

Rezultatem współcześnie zachodzących przemian wyznaniowych są nowe kościoły (lokalizowane niekiedy na cerkwiskach - miejscach po dawnych cerkwiach), domy modlitwy zielonoświątkowców i nowe cerkwie. Jak kiedyś w krajobrazie liczebnie dominowały cerkwie, tak obecnie więcej jest użytkowanych kościołów. Przez pewien czas elementem egzotycznym w pejzażu wyznaniowym wschodniej części Beskidu Niskiego były zbory zielonoświątkowców, jednak z biegiem czasu i one stały się typowym jego składnikiem. Obecnie przestrzenna zmienność krajobrazu z południa na północ nie jest już tak widoczna, jak to miało miejsce do połowy lat czterdziestych dwudziestego stulecia. Część świątyń obrządku wschodniego jest użytkowana przez wiernych Kościoła rzymskokatolickiego. Swą pierwotną funkcję zachowały cerkwie unickie i prawosławne na południu rozpatrywanego obszaru. Krajobraz kulturowy tej części Karpat podlega nadal nieustannym zmianom w czasie i przestrzeni. Mimo że w dzisiejszej kulturze dominuje skłonność do znoszenia wszelkich różnorodności, w Beskidzie Niskim istnieje nadal obszar kulturowego pogranicza, aczkolwiek często tylko w formie materialnych zabytków.

Przypisy:

¹ Artykuł ten jest krótkim przedstawieniem problematyki, jaka została podjęta w pracy magisterskiej pod tym samym tytułem, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Antoniego Jackowskiego. Inspiracją do podjęcia tego tematu stała się fascynacja bogactwem form obiektów sakralnych występujących we wschodniej części Beskidu Niskiego. Powstały one w różnych okresach rozwoju architektury i ukształtowały się pod wpływem różnych kręgów kulturowych. W Beskidzie Niskim mamy do czynienia ze zjawiskiem kulturowej pograniczności. Jest ono wynikiem przenikania się różnych kultur, w tym przypadku ukształtowanych na bazie odmiennych religii. Zajęto się tutaj materialnymi świadectwami poszczególnych wyznań i religii - świątyniami i domami modlitwy.

² Ch. F. Gritzner jr., 1966, *Przedmiot geografii kultury* (tłumaczenie i opracowanie Małgorzata Bartnicka), w: „Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Geografia kultury”, z. 1-2, rok 1986, s. 94.

³ *Ibidem*, s. 93-98.

⁴ T. G. Jordan, L. Rowntree, 1979, *Problemy badawcze w geografii kultury* (tłumaczenie i opracowanie Andrzej Kowalczyk), w: „Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Geografia kultury”, z. 1-2, rok 1986, s. 59-60.

⁵ Z. Skrok, *Uwagi o naturze kulturowych pograniczy*, w: „Płaj `7””, Warszawa 1993, s. 27.

⁶ R. Reinfuss, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990, s. 13-14.

⁷ M. Parczewski, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*. Kraków 1991, s. 45.

⁸ *Ibidem*, s. 48.

⁹ Wyprawę na Ruś, która doprowadziła do wcielenia Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Polski, podjął w latach 1340-1349 Kazimierz Wielki. W 1370 r., tuż po śmierci ostatniego Piasta na tronie polskim, królem został Ludwik Wielki (zwany w Polsce Węgierskim) z dynastii Andegawenów. W roku 1372 powierzył on rządy na Rusi Władysławowi Opolczykowi. Gdy w 1379 r. Władysław Opolczyk został przeniesiony do ziemi dobrzyńskiej, władzę na Rusi przejęli starostowie węgierscy. Oznaczało to oderwanie ziem ruskich od Polski. Przyjmował się wtedy wygodny dla strony polskiej „pogląd o przynależności Rusi nie wprost do Węgier, lecz do dynastii Andegawenów” (Wyrozumski 1988, s. 194). W 1382 r. zmarł król Ludwik Węgierski. Po bezkrólewiu w latach 1382-1384 tron polski objęła jego córka Jadwiga, która w 1387 r. poprowadziła wyprawę na Ruś. Usunięto starostów węgierskich z ziem ruskich, które następnie ostatecznie inkorporowano do Polski.

¹⁰ Pewną osobliwością dawnego podziału administracyjnego było zaliczenie Jaślik do powiatu bieckiego, podczas gdy okoliczne wsie wymienione były jako przynależne do ziemi sanockiej. Według Fastnacha (1962, s. 18-19; 1991, s. 9) wynika to z tego, że Jasiołkę już znacznie wcześniej uważano za południowo-wschodnią granicę powiatu bieckiego województwa krakowskiego. Ponieważ jej górny odcinek był niezasiedlony, pojęcie granicy było tutaj teoretyczne. Lokowane w 1366 r. Jaślika położone były na lewym brzegu Jasiołki, a więc po stronie powiatu bieckiego. Tuż po założeniu miasta musiało ono figurować jako przynależne do tego powiatu i w ten sposób pomyłka przechodziła do wykazów późniejszych z XVI i XVII w. Tego stanu nie zmieniło nawet przejście Jaślik na własność łacińskiego biskupstwa w Przemysłu. Kolonizacja tych obszarów prowadzona przez biskupów przemyskich objęła oba brzegi

Jasiołki. Przynależność do jednego właściciela zadecydowała o zaliczeniu tych terenów do ziemi sanockiej, gdzie znajdowały się i inne dobra biskupie. Jednak siłą tradycji Jaśliska jako najwcześniej powstałe i osada o odrębnym charakterze (były miastem) nadal zaliczano do powiatu bieckiego.

¹¹ Jedną z głównych dróg przecinających ziemię sanocką był gościniec ze wschodu na zachód (z Rusi do Małopolski). W 1345 r. Kazimierz Wielki w przywileju dla kupców sądeckich wyznaczył drogę na Ruś przez Biecz, Żmigród i Sanok. W Wietrznie dochodziła ona do doliny Jasiołki, którą wiodła inna droga w kierunku Przełęczy Dukielskiej (Fastnacht 1962, s. 44). Ze skrzyżowaniem tych dróg łączyła się rola użytkowanego w okresie plemiennym oraz w X-XI/XII w. grodu Wietrzno. Pełnił on ponadto funkcję obronną na pograniczu polsko-ruskim (Fastnacht 1962, s. 44; Marszałek 1993, s. 241-242). Szlak na Ruś przechodził następnie przez dzisiejsze Miejsce Piastowe, Targowiska, Wróblik, skąd południową krawędzią Dołów Jasielsko-Sanockich przez Besko do Sanoka. Prawdopodobnie w Targowiskach łączył się z drogą od północnego-zachodu prowadzącą przez Krosno. O drodze z zachodu na wschód przez Sanok istnieje wiele wzmianek z XV i XVI w., które nazywają ją drogą królewską, drogą publiczną, a nawet wielką drogą sanocką (Fastnacht 1962, s. 44-45).

We wschodniej części Beskidu Niskiego występowały trzy szlaki o kierunku południkowym. Na wschód od wspomnianego już traktu doliną Jasiołki na Przełęcz Dukielską istniała droga z Węgier i wschodniej Słowacji do ziemi sanockiej przez przełęcz nad Czeremchą. W kierunku północnym biegła ona przez Jaśliska i Rymanów. W kolonizacji i handlu przełęcz nad Czeremchą odgrywała ważniejszą rolę niż sąsiednia i niższa Przełęcz Dukielska (Fastnacht 1962, s. 53). Z czasem rola drogi przez Jaśliska zmniejszyła się, a upadek jej nastąpił na przełomie XVIII i XIX w., kiedy to Austriacy ulepszyli drogę z Dukli. Na wschodnich obrzeżach obszaru objętego tym opracowaniem przebiegał szlak handlowy związany z Przełęczą Łupkowską, a raczej z leżącą na północny zachód od niej przełęczą nad Radoszycami. Na północ wiodł on dolinami Osławicy i Osławy. Poniżej Kulasznego opuszczał dolinę Osławy, gdzie kierował się w górę jej lewego dopływu. Dalej, po przekroczeniu działu wodnego, biegł on doliną Sanoczka do Sanoka (Fastnacht 1962, s. 48).

¹² J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnograficznych*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów 1992, s. 61.

¹³ *Ibidem*, s. 107-108.

¹⁴ *Ibidem*, s. 64.

¹⁵ *Ibidem*, s. 61-63.

¹⁶ A. Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. I, Brzozów 1991, s. 76.

¹⁷ R. Reinfuss, *dz. cyt.*, s. 8.

¹⁸ *Ibidem*, s. 8-10.

¹⁹ J. Czajkowski, *dz. cyt.*, s. 113.

²⁰ *Ibidem*, s. 77.

²¹ *Ibidem*, s. 113.

²² *Ibidem*, s. 122-123.

²³ *Ibidem*, s. 123-124.

²⁴ Z. Skrok, *dz. cyt.*, s. 23.

²⁵ R. Reinfuss, dz. cyt., s. 8.

²⁶ Wg J. Reychmana, *Zagadnienie osadnictwa wołoskiego w Karpatach w rumuńskiej literaturze naukowej lat ostatnich*, w: „Roczniki dziej. społ. i gosp.”, t. VIII, R. 1939/46, z. 2, Poznań 1946, s. 334.

²⁷ Warto w tym miejscu wspomnieć o pozostałych dwóch głównych teoriach pochodzenia Łemków. Jedną z nich to tzw. teoria autochtonizmu Rusinów w Karpatach. Jest ona popularna zwłaszcza wśród badaczy ukraińskich. Według niej początki osadnictwa w Karpatach sięgają VI w. n.e. Słowiańskie plemię Białych Chorwatów zamieszkiwało górskie tereny nad Sanem i Wisłokiem. Właśnie oni mają być przodkami Łemków. Jako ludność rdzennie ruska zachowali swą tożsamość i potrafili zasymilować późniejszych osadników polskiego, niemieckiego i wołoskiego pochodzenia. Akcja kolonizacyjna Kazimierza Wielkiego jest przedstawiana jako próba spolszczenia terenów zamieszkałych przez lud ruski.

Ciekawą teorię wysuwa Sulimirski (1974) w artykule *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*. Według niego tereny południowej Rumunii i Siedmiogrodu zamieszkiwane były przez trackie plemię Daków, z którymi graniczyło od północy i północnego wschodu inne trackie plemię Getów. Od III w. p.n.e. do III w. n.e., jeszcze przed przybyciem Słowian, Dakowie zajmowali także tereny dzisiejszej Słowacji. Wraz z przybyciem Słowian rozpoczął się problem sławizacji ludności trackiej. Kultura pasterska oraz tzw. „ogólnokarpackie” nazewnictwo, występujące w Karpatach i na Bałkanach w obszarze zasięgu starożytnych Traków, zostały przyjęte przez przybyłych Słowian. Według tej teorii osadnictwo wołoskie było procesem osiedlania się trackich pasterzy. Nazwa „Wołoch” wywodzi się od imienia wielkiego środkowoeuropejskiego ludu celtyckiego „Volcae”. Wędrowki pasterzy wołoskich tłumaczone są masowym przepędzaniem stad dwa razy do roku: wiosną z siedzib zimowych na letnie pastwiska w górach i powrót ich w jesieni. Mogło to być mylnie uważane za napływ nowej ludności pasterskiej.

²⁸ H. Duć-Fajfer, *Łemkowie w Polsce*, w: „Magury `91. Przegląd Krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu”, Warszawa 1992, s. 25; A. Krochmal, *Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926-1939*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów 1992, s. 287.

²⁹ Na podstawie *Nie żałuję, że zostałem. Wywiad z Fedorem Goczem*, w: „Magury `93. Przegląd krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu”, Warszawa 1994.

³⁰ W. Grzesik, T. Traczyk, *Od Komańczy do Bartnego*, Warszawa 1992, s. 97.

³¹ A. Krochmal, dz. cyt., s. 290.

³² M. Jabłoński, *Organizacja grekokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, w: Stępień S. (red.), *Polska - Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. I. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*. Przemyśl 1990, s. 242; K. Z. Nowakowski, *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918-1939*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów 1992, s. 339.

³³ A. Krochmal, dz. cyt., s. 294-295; B. Prach, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów 1992, s. 308.

³⁴ B. Prach, dz. cyt., s.301-310.

³⁵ R. Brykowski, *Łemkowska architektura cerkiewna*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. II, Sanok 1994, s. 81-113.

³⁶ *Ibidem*, s. 106.

³⁷ *Ibidem*, s. 104.

³⁸ *Ibidem*, s. 106.

³⁹ R. Brykowski, *Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i w południowej części ziemi przemyskiej (w. XVIII-XX)*, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. II, Sanok 1994, s. 72.

⁴⁰ A. Ostrowińska, *Wyznaniowe dzisiaj Łemkowszczyzny*, w: „Magury `90”, Warszawa 1990, s. 93.

⁴¹ *Ibidem*, s. 86-90.

⁴² P. Burchard, *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 21-22.

⁴³ J. Konieczny, *Historia społeczności żydowskiej w Rymanowie*, w: „Płaj`5. Żydzi w Karpatach”, Warszawa 1992, s. 63.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 65.

⁴⁵ T. A. Olszański (red), *Żydzi w Karpatach. Beskid Niski - Bieszczady - Pogórze*, Warszawa 1991, s. 30.

⁴⁶ J. Konieczny, dz. cyt., s. 67.

⁴⁷ T. A. Olszański (red), dz. cyt., s. 27.

⁴⁸ P. Burchard, dz. cyt., s. 226; T. A. Olszański (red), s. 11-12.

⁴⁹ W czasie II wojny światowej ludność żydowska została poddana masowej likwidacji. We wrześniu 1939 r. Niemcy wygnali za San, na tereny zajęte przez Związek Radziecki, część Żydów z Dukli, Iwonicza i Rymanowa. Wiosną 1942 r. utworzono w Rymanowie getto, z którego już w sierpniu wywieziono do obozu pracy w Płaszowie mężczyzn w wieku 14-35 lat. Pozostałą ludność wywieziono, razem z Żydami z Dukli, do obozu pracy w Bełżcu. W lesie Błudna pod Barwinkiem 13 sierpnia Niemcy rozstrzelali ponad pięćset Żydów z Rymanowa, Dukli i Jaślik (Burchard 1990, s. 225-230; Konieczny 1992, s. 69-70; Olszański 1991, s. 11-19 i 30-32). W miejscu tym znajduje się obecnie pomnik z napisem w języku polskim i hebrajskim.

⁵⁰ Po II wojnie światowej tereny Bieszczadów i wschodniej części Beskidu Niskiego stały się areną działania oddziałów partyzanckich UPA. 24 kwietnia 1946 r. przystąpiono do Akcji „Wisła”. Polegała ona na akcji zbrojnej przeciw oddziałom UPA przy jednoczesnym przymusowym przesiedlaniu ludności ruskiej na Ziemię Odzyskane. Jako oficjalną przyczynę tych przesiedleń podawano, że partyzanci ukraińscy znajdowali oparcie w miejscowej ludności, co pozwalało im na prowadzenie działalności przeciw Polakom. Przesiedlenia były przymusowe. Kryterium zakwalifikowania do przesiedlenia był głównie obrządek. Swoje rodzinne strony opuściło ok. 25-35 tys. Łemków. Przesiedlono ich do województw: wrocławskiego, zielonogórskiego, szczecińskiego i koszalińskiego. Najwięcej osiedlono ich w 14 spośród 27 powiatów województwa wrocławskiego, a głównie w powiatach: wołowskim, lubińskim, legnickim, oleśnickim, oławskim i górowskim (Pudło 1992, s. 360-363). Podejrzanych o współpracę z OUN i UPA osadzono w obozie pracy w Jaworznie. Kierowano tutaj także osoby złapane na próbach powrotu w rodzinne strony z miejsc przesiedlenia. W latach 1947-1949 przez obóz przeszło blisko 4 tysiące osób, w tym wiele kobiet oraz księży prawosławnych i greckokatolickich (Hałaszkowski 1994, s. 76-78).

⁵¹ Z. Pasek, *Ruch zielonościwkowy. Próba monografii*, Kraków 1992, s. 93.

Literatura:

Brykowski R., 1994a

Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i w południowej części ziemi przemyskiej (w. XVIII-XX), w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. II, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego, s. 49-80.

Brykowski R., 1994b

Łemkowska architektura cerkiewna, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. II, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego, s. 81-113.

Burchard P., 1990

Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce, Warszawa, Wydawnictwo Przemysław Burchard.

Czajkowski J., 1992

Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnograficznych, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Editions Spotkania, s. 27-166.

Duć-Fajfer H., 1992

Łemkowie w Polsce, w: „Magury’91. Przegląd krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu”, Warszawa, Towarzystwo Karpackie i SKPB, s. 11-30.

Fastnacht A., 1962

Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650, Wrocław.

Fastnacht A., 1991

Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, cz. I, Brzozów, Muzeum Regionalne PTTK im. A. Fastnacha w Brzozowie i Urząd Wojewódzki w Krośnie.

Gritzner jr. Ch. F., 1966

Przedmiot geografii kultury, w: „Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Geografia kultury”, z. 1-2, rok 1986, s. 93-99.

Grzesik W., Traczyk T., 1992

Od Komańczy do Bartnego, Warszawa, Wydawnictwo Stanisław Kryciński.

Hałuszko M., 1994

Centralny obóz pracy w Jaworznie, w: „Magury’93”, Warszawa, Towarzystwo Karpackie i SKPB, s. 75-81.

Jabłoński M., 1990

Organizacja grekokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939), w: Stępień S. (red.), *Polska - Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. I. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, Przemyśl, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, s. 229-249.

Jordan T. G., Rowntree L., 1979

Problemy badawcze w geografii kultury, w: „Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Geografia kultury”, z. 1-2, rok 1986, s. 47-61.

Konieczny J., 1992

Historia społeczności żydowskiej w Rymanowie, w: „*Plaj `5. Żydzi w Karpatach*”, s. 63-71.

Krochmal A., 1992

Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926-1939, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Editions Spotkania, s. 285-297.

Marszałek J., 1993

Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach, Warszawa, Wydawnictwo Stanisław Kryciński.

Nie żałuję, że zostałem, wywiad z Fedorem Goczem, 1994, w: *Magury `93*, Warszawa, Towarzystwo Karpackie i SKPB, s. 130-140.

Nowakowski K. Z., 1992

Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918-1939, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Editions Spotkania.

Olszański T. A. (red.), 1991

Żydzi w Karpatach. Beskid Niski - Bieszczady - Pogórze, Warszawa, Towarzystwo Karpackie i Oficyna Wydawnicza „Rewasz”.

Ostrowińska A., 1990

Wyznaniowe dzisiaj Łemkowszczyzny, w: „*Magury `90*”, Warszawa, SKPB, s. 85-98.

Parczewski M., 1991

Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach, Kraków, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Pasek Z., 1992

Ruch zielonościwkowy. Próba monografii, Kraków Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Prach B., 1992

Apostolska Administracja Łemkowszczyzny, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Editions Spotkania, s. 299-311.

Pudło K., 1992

Dzieje Łemków po II wojnie światowej, w: Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, Rzeszów, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Editions Spotkania, s. 351-379.

Reinfuss R., 1990

Śladami Łemków, Warszawa, Wydawnictwo PTTK „Kraj”.

Reychman J., 1946

Zagadnienie osadnictwa wołoskiego w Karpatach w rumuńskiej literaturze naukowej lat ostatnich, w: *Roczniki dziej. społ. i gosp.*, t. VIII, R. 1939/46, z. 2. Poznań, s. 293-334.

Skrok Z., 1993

Uwagi o naturze kulturowych pograniczy, w: „*Plaj `7*”, s. 22-30.

Sulimirski T., 1974

Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów, w: *Acta Archeologica Carpathica*, t. XIV, s. 79-105.

Wyrozumski J., 1988

Historia Polski do roku 1505, Warszawa, PWN.

The transformations of the cultural landscape in the eastern part of the Beskid Niski

(SUMMARY)

The paper is an attempt at presenting the transformations of the cultural landscape in the eastern part of the Beskid Niski mountain range. Throughout the centuries there has developed here a special area of cultural borderline, whose particular feature was the merger of different rites and denominations. Therefore, most emphasis is laid on ecclesiastical buildings as the elements predominating the cultural landscape. Together with the first settlers, there appeared material evidence of their religion. From the beginning of the eighteenth century till the 1920s and 1930s, the cultural landscape, viewed from the aspect of religious variety, did not undergo any serious alterations. The area discussed in the present study was inhabited prevalingly by the faithful of Eastern rites, which to a large extent was the effect of the settlements of the so-called Valachian-Ruthenian colonisation. The settlers populated mountainous regions, where husbandry was more difficult. Roman Catholic churches were situated in towns and on the borders of the areas inhabited by Ruthenians. Additionally, this cultural mosaic was enriched by the admixture of the confessors of Judaism (Jews), who appeared in the discussed region in the seventeenth century.

The end of this exceptional cultural territory was marked by the events of the Second World War and the subsequent resettlements of the Rusyn population. The synagogues in Dukla and Rymanów fell into ruin. Some of the deserted Eastern rites churches were adapted as Catholic churches, some of them were destroyed, and some others fulfilled various functions, e.g. served as storage houses. In the second half of the twentieth century the cultural landscape was changed by the prayer houses of the newly arrived Pentecostals. Some of the resettled Rusyns returned and have started to use several of their churches again.

In the modern landscape there are Roman Catholic churches, Orthodox and Uniate churches as well as Pentecostalist prayer houses. These buildings are used for religious purposes. The former presence of Jews, who once contributed to the creation of this special cultural conglomerate, is confirmed only by the ruins of synagogues. Previously the landscape was dominated by churches of the Eastern rites, while nowadays more Catholic churches are in use. For some time an exotic element in the religious landscape of the eastern part of Beskid Niski was the prayer houses of the Pentecostals, but gradually they also became its typical feature. The cultural landscape of this part of the Carpathians is still subject to incessant change both in time and space. Although modern culture is characterised by the trend which aims at levelling all the differences, the Beskid Niski continues to be a cultural borderline, however, sometimes only because of the remaining material evidence.

